

Чыманова Ж.Ж., Бектурган кызы Т.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ «НИКЕ» КОНЦЕПТИСИНИН
ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ: СОЦИОЛИНГВИСТИКАЛЫК
ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ТАЖРЫЙБАСЫНДА**

Чыманова Ж.Ж. Бектурган кызы Т.

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПТА «БРАК» В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ:
ОПЫТ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ**

Zh.Zh. Chymanova, Bekturgan kzy T.

**INTERPRETATION OF THE CONCEPT
OF «MARRIAGE» IN THE KYRGYZ LANGUAGE:
BASED ON SOCIOLINGUISTIC RESEARCH**

УДК: 87,27

Макалада “нике” концептисинин кыргыз тилинде социолонгвистикалык изилдөөлөрдө интерпретацияланышы талданды. Ар тараптан, ар түрдүү жаш курактагы 53 эркек жана аял респонденттердин жоопторун классификациялоо менен коомдо колдонулган тилдин өзгөчөлүктөрү аныкталды. Биздин изилдөөдө жашаган аймагына, жынысына жана жаш курагына жараша талдоо жүргүзүлдү. Жашаган аймакка жараша айыл жергесинде никенин мааниси чоң, ал эми шаарда ажырашуунун саны көбүрөөк болгондуктан, азыркы тапта никеге көз караш анча олуттуу эмес экени аныкталды. Улгайган муун сүйүү ак никеде пайда болот десе, жаш муун эки адам сүйүп никеге барышарын айтышты. Айрым эркек респонденттер никени жоопкерчилик, маанилүү чечим жана эркиндиктин чектелиши катары кабыл алышса, айымдар никени турмуш куруу, үлөт кылуу, бала багуу менен түшүндүрүштү.

Негизги сөздөр: нике, концепт, социолонгвистика, лексема, сема, респондент, салт, коом, этимология.

Статья посвящена интерпретации концепта «брак» в кыргызском языке на основе социолонгвистических исследований. При классификации ответов 53 респондентов разных социальных и возрастных статусов определены языковые особенности использования языка в обществе. Анализ был проведен с учетом места жительства, пола и возраста респондентов. Если в сельской местности браку придается большое значение, то в городе из-за роста числа разводов отношение к браку не такое серьезное; респонденты более зрелого поколения ответили, что настоящая любовь зарождается в браке, а молодежь придерживается того мнения, что любовь приводит к браку. Если некоторые мужчины относятся к браку, как к ответственному, важному решению и ограничению свободы, то женская половина респондентов олицетворяют брак, как создание семьи, свадебное торжество и рождение детей.

Ключевые слова: брак, концепт, социолонгвистика, лексема, сема, респондент, традиция, общество, этимология.

The paper is devoted to the concept of “marriage” interpretation in the Kyrgyz language based on sociolinguistic research. In classifying the responses of 53 respondents of different social and age statuses, the linguistic features of language use in society have been determined. The analysis was carried out taking into account the place of residence, gender and age of the respondents. If in the countryside marriage plays a great importance, then in the city due to the growth of divorces, the attitude to marriage is not so serious; respondents from mature generation responded that true love might be born in marriage, while youth think that love leads to marriage. If some male respondents regard marriage as a responsible, important decision and restriction of freedom, then the female half of the respondents personify marriage as family formation, wedding celebration and birth of children.

Key words: marriage, concept, sociolinguistics, lexeme, seme, respondent, tradition, society, etymology.

Коомдо тилди колдонуу – ошол тилди жараткан элдин бүтүндөй жашоо турмушун, тарыхый тагдырын, алардын маданий, материалдык баалуулуктарын, аң-сезим, эс тутумун, дүйнөгө карата болгон көз караш, ой пикирлерин, дүйнө таанымын, башка адамдар менен болгон эриш-аркак карым-катнашын толук чагылдырган казынасы катары каралат. Тил – бул социалдык көрүнүш, ал коом менен тыгыз байланышта. Дал ушул коом тилдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Коомду биз социум, тилдик жамаат же баарлашуу чөйрөсү катары карасак болот. Орус окумуштуусу В.Д. Бондалетовдун айтымында тил өзүнө диалект, тилдин оозеки баарлашуу формасын, жазуу формасын, койне, улуттун тилин, адабий тилди, тилдин социалдык-коммуникативдик системасын жана компоненттерин камтыйт [9, 44-б.].

“Социолонгвистика” термини биринчи жолу 1952-жылы Америкалык изилдөөчү Х.Карри тарабы-

нан колдонулган. Тил илиминдеги бул багыттын өнүгүшүнө “Экскурс: Социоллингвистика” аттуу макаланын автору Улуу Британиядагы тилдик барьердин пайда болуусу себеп болгонун жазат [12, 17-б.]. Жыйынтыкта тил адамдын кайсы социалдык деңгээлге таандык экенин аныктап бөлөт. Аны бир гана сүйлөшүү каражаты катары карабастан, ошондой эле ал - адам баласынын баарлашуу куралы. Демек, адамдын колдонгон сөздөрү анын кайсы социалдык чөйрөгө таандык экенин көрсөтөт.

“Нике” сөзү араб тилинен **nikāḥ** نِكَاح үйлөнүү келишими, орто фарсча (пахлевиче же партча) 1. Багуу 2. Бирөөнү багуу, көз салуу, асыроо дегенди билдирет. Бул сөздүн түпкү тамыры авеста (зенд) тилиндеги *ni-kāsa* деген “кароо, багуу” сөзү менен түптөш. Авеста тилинде *kas*-“кароо, байкоо” дегенди түшүндүрөт. Тарыхта бул сөз алгач *Mukaddimet’l’-Edeb* аттуу эмгекте кездешкени белгилүү (1300 жыл мурун) [13].

Ал эми кыргыз тилинин сөздүгүндө нике – бул үйлөнүү, үйлөнүү ырым-жырымы. Нике кутпа – бул нике кыйганда окулуучу аяттар, сөздөр. Нике кыюу же байлоо – бул мусулман динине ылайык жаңы үйлөнгөндө жүргүзүлүүчү каада, ырым-жырым. Факты жүзүндө жубайлык мамилелештикке өтүү, үйлөнүү салтанатынын акыркы этабы [11, 289-б.]. Нике эркек менен аялдын үй-бүлө түзүү максатын көздөгөн өз ара

сүйүү жана сыйлоо сезимине негизделген эркин, ыктыярдуу, тең укуктуу союз болуп саналат. Айрыкча шариаттын жолу менен жаңы үйлөнгөндөрдү бири-бири менен түбөлүккө табыштыруу күбөлүгү [5, 49-б.] деп айтылган. Нике расмий жана диний мекемелерде катталгандан кийин, талапкерлер жубайларга айланышат. Мындан кийин баш кошкондор ортосунда жубайларга мүнөздүү мамилелер пайда болот. Нике кыйылмайынча үйлөнүү өз күчүнө кирбейт, демек ансыз үй-бүлө да курула албайт [7, 22-б.].

Нике кыюу. Бул – шариаттын жолу менен жаңы үйлөнгөндөрдү бири-бири менен түбөлүккө табыштыруу күбөдүрлүгү. Адатта, молдо чай кесеге сууну алып, өз ичинен ага дуба түшүрөт. Молдо баш кошкондордун ортосундагы күбөгө өтүүсү аркылуу алардын бири-бири менен баш кошууга макулдугу бардыгын суратат. “Туттунбу?” - деп айттырат. Эри абалы “туттум” дейт. Анан колуктусу, аялы, зайыбы “туттум” дейт. Бир аз жашоо-тиричиликтин ар кандай жолдору тууралуу акыл-насаат сөздөр айтылат да, дуба окулган сууну аларга ууртатат [6, 115-б.].

Коомчулук менен иш алып барууда берилүүчү суроолор татаал болбошу шарт. Жөнөкөй жана түшүнүктүү суроолор менен биз ар түрдүү жаш курактагы, ар тараптан келген жана билим деңгээли ар түрдүү 53 адамга кайрылдык.

Таблица 1

Катышуучулардын классификациясы

Жашаган жери	Айыл аймагы		Шаар ичи	
	Эркек	Аял	Эркек	Аял
Жынысы				
Жашы				
18 - 35	2	6	5	6
35-55	3	8	3	7
55-95	2	4	2	5
	25		28	
Жалпы	53			

Сурамжылоо 8 суроодон турат: 1. Сиз “нике” деген сөздү кандай түшүнөсүз? 2. “Нике” деген сөз сиз үчүн кайсы сөздөр менен байланышта? 3. Никедө аялдын милдети кандай? 4. Никедө эркектин милдети кандай? 5. Нике курууда тууган-урук, ата-эненин ролу канчалык? 6. Ажырашуулардын себеби эмне деп ойлойсуз? 7. Никедө бактылуу болуу ачкычы эмнеде? 8. Үй-бүлө куруунун негизги максаты эмнеде?

Бул суроолорго коомдон жооп издешибиздин бирден бир себеби Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Статистикалык комитетинин акыркы беш жыл аралыгында үйлөнүүлөрдүн саны канчалык көбөйсө да, ажырашуулардын саны эселеп өскөнү түрткү бол-

ду (Кыргыз Республикасынын МСКнын расмий сайтындагы эсептөөсүнө ылайык 2018-жылы 49 579 нике катталып, алардын ичинен 10 миң 434 жуп никесин жокко чыгарган) [www.stat.kg].

Изилдөөдө катышуучулардын жашына карата айырмачылыгы чоң ролду ойнойт. Себеби адам баласы жашоосунун ар кайсы этабында өзгөрүп калыптанат. Анын сөз байлыгы, баалуулуктары жана көз карашы дал ушул жаш куракка да көз каранды. Сурамжылоо 13 адам улгайган курактагы, 21 адам орто жаштагы жана 19 респондент жаш адамдардан турат. Алардын жооптору тилди колдоно билүү деңгээли менен айырмаланды. Улгайган респонденттер *салтка, жоопкерчиликке, бата алууга* басым жасашса, орто

жаштагылар *бала-чакалуу болуу, биргелешип тиричилик кылуу, турмуштун ачуу-таттуусун бирге татуу* сыяктуу аныктамаларды айтышты. Ал эми жаш респонденттер көбүнчө “нике” түшүнүгүн *сүйгөнүң менен баш кошуу, үйлөнүү үлпөт* менен түшүндүрүштү. Улуу муун сүйүү ак никеден кийин келет десе, жаштар сүйүү жаралган соң нике куруу чечими пайда болоорун айтышты.

Маалыматгы системалуу топтоодо сурамжылоо бул борбордук инструментибиз болгондуктан, биз “нике” түшүнүгүн аялдар тарабынан жана эркек респонденттер тарабынан кандай кабыл алынаарын изилдедик. Жыйынтыкта эркек респонденттер “никени”:

1) Баш кошуу. Себеби эркек адамдын үйүнө баш кошулат; **2) Жашоонун негизги чечими.** Кыргызда макал бар “Эркек сүйсө алат, кыз сүйсө калат” деген, аны сыңары эркек чечет жана эркек тандайт; **3) Ант.** Мындай аныктама көбүнчө никенин маанисин жогору туткан адамдар беришти; **4) Жоопкерчилик.** Эркек киши үйлөнгөндө үй-бүлөсүн багууга даяр болушу керек экенин түшүнүп, жоопкерчилик катары кабыл алышканын айтышты; **5) Тукум улоо.** Эгер аял респонденттер “балалуу болуу” деп жооп беришсе, эркектер ошол эле түшүнүктү “тукум улоо” деген сөз менен беришти. Себеби психологиялык жактан эркек үчүн тукум улоо маанилүүрөөк; **6) Келин алып келүү.** Албетте кыргыз эли салтка маани берген калк. Ошондуктан кээ бир эркектер никени ата-энесин келиндүү кылуу деп түшүнөт. Көбүнчө кичүү уулдар дал ушундай жооп беришти; **7) Эркиндиктин чектелиши** бойдок респонденттердин жообу. Алар эркин жашоонун даамын татып калышты, андыктан адаттагы жашоосун түп-тамыры менен өзгөртүү алар үчүн стресс. Аял киши кичинекейинен куурчак ойноп, конок тосту, бала бакты деп ойноп өзүн үй-бүлөлүк жашоого даярдап келсе, ошол эле учурда эркек бала машина айдап, чуркап, достор менен биргелешип жүрүп үй-бүлө куруу ага адаттагы эркиндигин чектөөгө алып келгендей болот; **8) Калың топтоо / той өткөрүү.** Бойдок респонденттерибиздин жоопторунан. Дагы да болсо салт менен байланышта. Азыркы заманыбызда калың топтоо, той берүү – бирден бир чоң көйгөй. Кээ бирлери айлап-жылдап иштепсе, кээ бири кредит алып үйлөнөт; **9) Бата алуу.** “Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт” демекчи, кыргыздар үчүн бата чоң мааниге ээ. Бата – бул кандайдыр бир иштин башталышына ак жол айтуу максатында алакан жайып жакшы тилегин билдирүү расмиси. Респонденттер батаны ак тилек, алкыш, жакшылык каалоо деп аныктама беришти. Демек никелешүү да жашоодогу жаңы башталган жол; **10) Эл катары болуу.** Нике кыйдыруунун максаты элден калбоо деп жооп кайтаргандар болду. Арийне бул

нерсени түшүнүш үчүн кыргыздардын менталитетин билүү зарыл. Себеби бактылуу, бакубат жашоонун бирден бир көрсөткүчү - бул үй-бүлөлүү болуу. Байкасаң шайлоо учурунда позитивдүү таасир калтыруу максатында талапкерлер үй-бүлөсүн, бала чакасын көрсөтөт. Демек нике – бул стабилдүүлүктүн, элдердей эле бала-чакалуу, карапайым калкка жакындыгын көрсөткөн статус.

Аял респонденттеринин жооптору:

1) Турмуш куруу. Аял киши никени турмуш куруп, тиричилик жүргүзүү, оокатын улоо, үйдө коломтону сактоо менен байланыштырат; **2) Түбөлүк жолдош күтүү.** Аял киши никени ыйык жана түбөлүккө созулуучу шериктештик катары кабыл алат; **3) Кайын журт күтүү.** Аял киши үчүн кайын журттун орду чоң жана алардын таасири да зор, турмуш курган же ажырашкан респонденттерибиз никени кайын журт күтүү менен тыгыз байланыштырышты; **4) Баш ийүү.** Негативдүү коннотацияга ээ жооптордун бири – кээ бир катышуучулардын никени баш ийүү катары кабыл алуусу. Бул жакта бир гана жолдошуна баш ийүү жөнүндө сөз болгон жок, бул жакта турмушка баш ийүү, барга көппөй, жокко чөкпөй жашоо тууралуу жооптор биригип, сыноолорго баш ийүү жөнүндө аныктамалардын топтому; **5) Аялдык бакытка жетүү.** Аялдык бакыт – бул жакшы күйөөгө тийип, бала-чакалуу болуу менен чектелбейт. Ошентсе да кыргыз аялдары үчүн никелешүү – аялдык бакыттын негизги көрсөткүчү; **6) Бала багуу.** Эгерде эркек респонденттер “тукум улоо” деген сөздү колдонушса, аял киши бала багуу, тарбиялоо, чоңойтуу деген сөздөр менен алмаштырып колдонушту. Анын себеби көбүнчө кыргыз аялдары толук аялдын функциясын аткарууну бала чоңойтуу менен чектешет; **7) Үлпөт кылуу.** Кээ бир респонденттер үйлөнүү дегенде дароо тойду элестетишти. Анткени көптөгөн кыздар жаштайынан никелешүү учурду ак көйнөк, гүл, кооз тойкана, жакындардын топтолушу менен элестетишкен; **8) Тандоо.** Карьера кылууда, окууда, кандайдыр бир жетишкендикке жетүүдө нике аял киши үчүн тандоо экенин айтышты. Ал карьерага баш оту менен кирсе кайын журт, жолдошу, колу-коңшу, тууган-уруктан сынга кабыл болот. Ал эми жалаң гана үйдө отуруп, бала багып, оокат менен алек болсо рухий өсүүсү начарлайт, анда да сынга калат.

Үчүнчү классификациябыз – бул жашаган жерине жараша респонденттердин жооптору. Айыл аймагында жашагандар никеге абдан маани беришери белгилүү болду. Статистикага ылайык, айыл жерлеринде ажырашуулардын пайызы шаар ичине караганда аз.

1) Сүйүү никеден кийин келет деп ишенгендер айыл жергесинде көбүрөөк болду. Шаардыктар сүйүшкөндөр никеге барышат деп көп жооп беришти;

2) Ошондой эле дагы бир айырмачылык айыл жергесинде салт бекем кармалат, ал эми шаарда салт жарым-жартылай, шартка, абалга жараша кармаалары маалым болду; 3) Ала качуу, зордоп нике кыйуу айылда көбүрөөк кездешет. Ал эми шаарда жарандык нике, конок нике, жоопкерчиликсиз нике сыяктуу никенин модерн түрлөрү кездешет; 4) Никеге айыл жергесинде жаш курагы 15-16дан башталса, шаар ичинде 18-20 жаштан башталат.

Социоллингвистикада маалымат топтоо жазуу түрдө, оозеки интервью аркылуу жана тесттин жардамы менен топтолот. Биздин социоллингвистикалык изилдөөдө сурамжылоо-интервью, эркин байкоо жүргүзүү жана суроо-жооптон турат. Сурамжылоонун жыйынтыгында “нике” сөзүнө байланыштуу сөздөрдү бир нече группаларга бөлүп талдадык:

диний процесс катары: *нике кыюу, жарыя, кутпа (нике кыюуда окулуучу дуба), адал баш кошуу, күбө, тутуу, талак берүү, бата берүү, ак нике, экинчи аял алуу ж.б.; бактылуулукту билдирүүчү сөздөр:* *өз бактын табуу, баш кошуу, сүйүү, бала-чакалуу болуу, үй-бүлө куруу, куда күтүү, башка баш кошулуу, буйрук, түбөлүк, ант берүү, багуу, кам көрүү, аялдык бакытка жетүү ж.б.; юридикалык процесс катары:* *нике тууралуу күбөлүк, нике келишими, ажырашуу ж.б.; салт катары:* *үлтөт, кудалашуу, сөйкө салуу, калың берүү, кыз узатуу, ала качуу, жуучу түшүү ж.б.*

“Нике” сөзүнүн маанисин “үй-бүлө”, “баш кошуу”, “аял”, “эркек”, “үйлөнүү” деген концептуалдуу семалардын жыйындысы түзөт. “Нике” сөзү нейтралдуу маанини билдирет. Бирок текст ичинде ар кандай өзгөрүүлөр болушу ыктымал. Биздин интервьюларда да башынан ажырашуу өткөн катышуучуларыбыз никенин терс маанисине басым жасашты.

Интервьюга катышкандардын реакцияларынын мүнөзүнө карата төмөндөгүдөй классификацияласак болот:

Никеге туруунун себеби: *эсеп менен, сүйүп, ата-эне, тууган-уруктун чечими менен, убагы келгендик, жашы өткөндүк, бала-чака күтүү, ж.б. Нике катышуучулары:* *молдо, аял, эркек, экинчи аял, күбө. Үйлөнүү атрибуттары:* *сөйкө, шакек, ак көйнөк, гүл, жоолук, от, күбөлүк, ж.б. Никелешкендердин статусу:* *жуп, зайыб, жубай, түгөй, күйөө, жолдош, аял, келинчек, ж.б. Антонимдик карама-каршылык:* *ажырашуу, талак берүү, бактысыз, зордоо, эсеп менен, каршылык, баш ийүү, ж.б.*

Биздин суроо-жооп эркин ассоциативдүү эксперимент катары жүргүзүлдү. Жыйынтыгында кыргыз

жарандары үчүн нике – бул эң алгач динге ылайык баш кошууну билдирерин аныктадык. Жаш респонденттер арасында эмоционалдуу баа берүүчү фактор кенен жайылган. Себеби алар *сүйүү, өмүрлүк жолдош кутуу, ишеним, гармония, бирин-бири түшүнүү, колдоо, түбөлүк, келечек, бакыт* сыяктуу сөздөрдү көп колдонушту.

Кыргыздар үчүн нике – маанилүү чечим, жашоонун жаңы этабы жана үй-бүлө куруудагы алгачкы жоопкерчиликтүү кадам. Кыргыз тилинин социоллингвистикалык изилдениши - заман талабы. Себеби дүйнө жүзүнүн лингвистикасы коомду изилдөөдө кыйла жетишкендиктерге жетүүдө. Кыргыздардын сүйлөө ыкмаларын изилдөө тил таануу дисциплинасы катары социоллингвистика өзүнө этнография, социология, культурология, политология жана социалдык психологияны камтыйт. Тилдин социалдык дифференциясын талдоо менен биз “нике” түшүнүгүнүн ар түрдүү кабыл алынышын аныктадык. Тил дайыма өзгөрүүнүн үстүндө, аны изилдөө да динамикалык жылыштар менен сүрөттөлөт. Бир улуттун тилин изилдөө, анын бүтүндөй маданиятын, кулк-мүнөзүн жана мазмунун аныктоо коомдо колдонулган тилди изилдөө аркылуу гана толук кандуу болот.

Адабияттар:

- Allan Bell, The Guidebook to Sociolinguistics, Oxford 2014.
- Bright W. (ed.), Sociolinguistics. Proceedings of the UCLA Sociolinguistics Conference, 1964, The Hague: Mouton. 1966.
- Jennifer Coats, Women, Men and Language, Routledge Teylor and Francis Group 2013.
- Lesley Milroy and Matthew Gordon, Sociolinguistics Method and Interpretation, Oxford Blackwell Publishing 2003.
- Акматалиев А. Баба салты, эне адеби [Текст] / А.Акматалиев. - Бишкек: Мектеп, 1993.
- Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс өнөрү. - Бишкек: Шам, 2000.
- Ачылова Р.А. Семья и общество [Текст]. - Фрунзе, 1986.
- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. / Советская энциклопедия. - Москва, 1966.
- Бондолетов В.Д. Социальная лингвистика. - Москва: Просвещение, 1987.
- Гребенников И.В. Основы семейной жизни. / Учебное пособие для студентов педагогических институтов. - Москва: Просвещение, 1991.
- Кыргыз тилинин сөздүгү “AVRASIA PRESS”, 2011.
- Швейцар А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социоллингвистику. - Москва: Высшая школа, 1978.
- <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/nik%C3%A2h>